

УДК 364.01

А. О. Ангелова, к. філос. н.,
докторант**РЕЛИГІЙНИЙ ХАРАКТЕР ОПІКИ НАД ЛІТНИМИ ЛЮДЬМИ
В АРХАІЧНІЙ ТА ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРАХ**

Анотація. У статті досліджена релігійна мотивація, яка спонукала утримувати недеєздатних літніх осіб в архаїчній та традиційній общинах. Доведено, що у більшості традиційних культур люди були зобов'язані піклуватися про старіючих батьків та старих одинаків, а неповага до літніх осіб розцінювалась як карний злочин, що порушує норми суспільної та релігійної моралі. Зазначено, що врахування тисячорічного досвіду взаємодії зі старіючими членами суспільства сприятиме вибору адекватних культурних стратегій щодо вирішення сучасних соціально-геронтологічних проблем.

Ключові слова: старість; старіння; релігійна геронтологія; соціальна опіка.

А. О. Ангелова, к. филос. н.,
докторант**РЕЛИГИОЗНЫЙ ХАРАКТЕР ОПЕКИ НАД ПОЖИЛЫМИ ЛЮДЬМИ
В АРХАИЧЕСКОЙ И ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРАХ**

Аннотация. Статья исследует религиозную мотивацию, которая побуждала содержать недееспособных индивидов в архаической и традиционной общинах. Доказано, что в большинстве традиционных культур люди были обязаны заботиться о стареющих родителях и одиноких стариках, а неуважение пожилых людей оценивалось как уголовное преступление, которое нарушает нормы общественной и религиозной морали. Отмечено, что учет тысячелетнего опыта взаимодействия со стареющими членами общества будет способствовать выбору адекватных культурных стратегий по решению современных социально-геронтологических проблем.

Ключевые слова: старость; старение; религиозная геронтология; социальная опека.

А. О. Anhelova, Candidate of Philosophical Sciences,
Doctoral Candidate**RELIGIOUS CHARACTER OF CARE FOR THE ELDERLY
IN ARCHATIC AND TRADITIONAL CULTURE**

Urgency of the research. Today it is necessary to increase the attention to the spiritual life of the elderly and to study the problem of the worldview's reasoning of elderly people's care.

Target setting. The historical attitude to old age and the elderly becomes an important object that needs careful rethinking.

Actual scientific researches and issues analysis. Some philosophical and religious causes of elderly care were highlighted in historical studies of L. Simmons, T. Parkin, K. Cokayne, P. Thane, A. Smolkin and other.

Uninvestigated parts of general matters defining. There is a lack of the holistic research that would focus on clarifying the conceptual foundations of the institution of caring for incapacitated old people. Therefore, this publication is devoted to the analysis of the religious-ideological aspects of elderly care.

The research objective. The subject of the publication is highlighting the religious nature of elderly guardianship in archaic and traditional cultures. The purpose of article is to identify the worldview and religious components that have prompted members of the archaic and traditional communities to take care of the incapacitated elders.

The statement of basic materials. The forms of support for the elderly depend on specific historical conditions. They are rooted in primitive religious beliefs (animism, the cult of ancestors, etc.). The

system of care develops in the period of the emergence of archaic states, where the communal and tribal forms of support for the elderly were for the first time laid down in law. In most traditional cultures, children were required to take care of aging parents; disregard for the elderly was regarded as a punishable crime that broke the norms of social and religious morality.

Conclusions. *Taking into account the millennium experience of interaction with aging members of the society will improve to select appropriate cultural strategies for solving current socio-gerontological problems. Pastoral help should be an important component of social work with the aging population.*

Keywords: *age; aging; religious gerontology; guardianship.*

DOI 10.25140/2412-1185-2017-2(10)-7-15

Актуальність теми дослідження. Світова тенденція до зростання кількості людей похилого віку в структурі населення вимагає переосмислення старості як самодостатнього етапу життя. Наслідком старіння суспільства є імператив на здорове довголіття, тривалу професійну діяльність, активне залучення літніх осіб до соціально-економічних, культурних та політичних процесів. Наразі очевидно є необхідність збільшення уваги до духовних потреб літніх людей, актуалізується проблема визначення категорії старості в системі релігійного світобачення, а також питання світоглядного обґрунтування опіки над літніми людьми.

Постановка проблеми. Історичні образи старості пережили значну трансформацію, архаїчний зміст останнього періоду життя значно відрізняється від його сучасного наповнення, хоча людство у своєму ставленні до літніх осіб стихійно та несвідомо запозичує певні стандарти з минулого, які втратили первинну суть. Це актуалізує завдання дослідження соціокультурної еволюції феномена старості, виявлення тих життєздатних моделей, які й досі впливають на світогляд сучасної людини. Неприйняття або недостатнє розуміння образів старості минулих епох призводять до порушення культурної цілісності, розмивання національних традицій, втрати досвіду ефективної взаємодії зі старіючим поколінням, є причиною розмаїтого, суперечливого, нечітко окресленого становища людей похилого віку в суспільстві. Отже, історичне ставлення до старості та літніх осіб постає важливим об'єктом, що потребує ретельного переосмислення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення інституту опіки над літніми людьми є предметом історії соціальної роботи. Проте більшість дослідників зосереджувалася на культурно-історичних та організаційно-правових аспектах цього питання, лише побіжно торкаючись світоглядно-релігійних причин утримання непрацездатних старих. Найбільш вагомим науковою роботою, в якій присутній релігійно-науковий погляд на історію опіки над літніми людьми, є англійська монографія Л. Сімонса [1]. В ній автор розглянув ґендерну специфіку старіння в патріархальних та матриархальних культурах, статусність старійшин, участь старих в обрядах та ритуалах тощо. Також Л. Сімонс намагався дати відповідь на ключове питання: чому люди, на відміну від популяції тваринного світу, почали організовувати утримання старих, які не приносили фактичної користі для спільноти, що саме спонукало відмовитися від геронтоциду, натомість з повагою доглядати за дідами на стадії їхньої непрацездатності? Чіткої відповіді на це запитання, на жаль, досі немає, хоча багато дослідників, здебільшого західних, торкалися даної теми. Окремі світоглядно-релігійні причини опіки над літніми людьми були висвітлені в історичних дослідженнях античного світу (Т. Паркін [2], К. Кокейн [3]). Монографія П. Тейн, у якій авторка простежує семіотику старості в європейській історії, також торкається релігійних аспектів осмислення старості [4]. Світоглядну еволюцію ставлення до літніх членів спільноти аналізував А. Смолькін [5], який описував трансформації соціального статусу старості. Віросповідні типи осмислення старості вивчали дослідники етнічних релігій та історії давнього світу А. Хісматуллін, В. Крюкова, І. Смірнов, І. Глушкова, О. Мещеряков тощо.

Виділення недосліджених частин загальної проблеми. Отже, на сьогодні бракує цілісного дослідження, яке б зосередилося на з'ясуванні концептуальних засад становлення інституту опіки над непрацездатними старими. Відтак наша публікація є спробою аналізу релігійно-світоглядних аспектів цієї проблеми.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення світоглядно-релігійних компонентів, які спонукали членів архаїчних та традиційних спільнот опікуватися непрацездатними старими.

Виклад основного матеріалу. Турботливе ставлення до літніх людей спостерігається вже на ранніх етапах розвитку культури та релігії. Як показує археологічний аналіз поховань, є свід-

чення, що літні люди та інваліди, не здатні до самостійного виживання, отримували допомогу від інших палеоантропів. Від часів неолітичної революції, коли кочові племена осіли, змінивши збиральництво та мисливство на землеробство та тваринництво, старі стали грати більшу роль у житті спільноти, оскільки поставали носіями знань та традицій. Прагматична необхідність зберегти життя досвідчених, але недієздатних осіб поступово набувала релігійного сенсу. Сакралізації бережливого ставлення до літніх членів роду сприяло виникнення культу предків з посмертним обоженням старійшин. Віра в медіальні можливості представників старшого покоління, їх здатність до посередництва між світом земним та світом духів сформувало двоїсте ставлення до старості – суміш жаху та поклоніння [6, с. 60-61].

Ставлення до старих у *первісній культурі* варіювалося: з одного боку, старійшини та літні люди викликали релігійне благоговіння, з іншого – у важкі часи спільнота поверталася до активної боротьби за життєві ресурси, практикуючи геронтоцид. Останній осмислювався ритуально-міфологічно: як гідна своєчасна кончина у розквіті сил, як статусний перехід у світ предків, як відправлення посланця на переговори із вищими силами тощо. Убивство старих у первісному суспільстві існувало не як жорстокий акт, а як ритуал, що здійснюється зі світоглядно-релігійних причин [7].

У процесі виникнення перших стародавніх держав підтримка старіючих членів суспільства значно еволюціонує. Виникали різні форми допомоги, які реалізовувалися обцинними, державними та релігійними структурами: старі розраховували на родинне та обцинне піклування; отримували матеріальну допомогу від держави; ставали об'єктом всебічного піклування з боку культових закладів (храмів, монастирів тощо). Всі ці структури комплексно забезпечували літнім людям культову підтримку, господарську допомогу та догляд. Культова підтримка була виражена у різноманітних діях: залучення до участі в сакральних обрядах, допомога в організації індивідуальної релігійної практики; завчасна підготовка до гідного поховання (приготування одягу, спеціальних ритуальних предметів, проведення прижиттєвих поминок як превентивного засобу оберігання душі) тощо. Господарська допомога полягала у зміні функцій або у зменшенні об'єму работ, що виконували старі. Літні люди присвячували себе посильним заняттям (виховання онуків, дрібна ручна праця), натомість усі основні господарські завдання реалізовували представники молодших поколінь. Догляд за старими включав годування, переодягання, транспортування, вирішення інших побутових питань.

Весь інститут утримання старих в архаїчному світі був насичений релігійним змістом. Гідне піклування на схилі літ гарантувало літнім особам перспективу належного поховання та посмертного життя, а для молодшого покоління догляд за старими означав опосередковане спілкування з духами предків. Кожна культура виробила свої погляди на старість людини та специфічні звичаї піклування про літніх, деякі з традицій збереглися й дотепер у вигляді норм суспільної та релігійної моралі.

У *Давній Месопотамії* вважалося, що старість настає з останньою чвертю 60-річного циклу життя, після 45 років, коли чоловіки не в змозі брати участь у бойових та торгівельних операціях [8, с. 6]. Держава виплачувала пенсії літнім службовцям, а родинам уже недієздатних працівників царського господарства видавала пайки [9, с. 6]. Піклуванням про літніх осіб займалось також керівництво незалежних від царської влади міст (рада старійшин), яке здійснювало ефективно самоврядування [10, с. 10]. Той, хто не був державним службовцем, надію на забезпечену старість покладав на дітей. Закони Хаммурапі, разом з іншими злочинами, засуджували непоштивне ставлення до старих та батьків. Згідно з релігійними віруваннями, людина, яка не мала нащадків, втрачала право на посмертний культ: оскільки ніхто не виконував поминальні ритуали, душа померлого в потойбічному світі страждала від спраги та голоду. Саме з цієї причини у Вавилонії популярно було брати прийомних дітей – вони поставали гарантами ситої старості та достойного посмертного існування [11, с. 122]. Самотні старі підписували зі своїми опікунами договір про утримання: власне майно вони передавали тій особі, яка зобов'язувалася забезпечити довічне піклування про них. Під час юридичного оформлення угод обов'язково засвідчували дієздатність старих, їхнє тілесне та духовне здоров'я [12, с. 7]. Опікунство передбачало й виконання заупокійних ритуалів: без проведення відповідно організованих поминок за старим наслідники не отримували спадщину [13, с. 62].

Храм у давній Месопотамії виконував роль будинку престарілих для старих недієздатних осіб. У періоди економічної кризи (війни, неврожаї) бідняки «дарували» храмовим божествам

літніх та хворих, а також інших членів родини, яких неможливо було прогодувати [14, с. 101-102]. Таким чином, перекладання відповідальності за життя та здоров'я старих батьків осмислювалось як релігійна жертва, як перехід останніх від земного до сакрального буття.

У *Давньому Єгипті* опікування та вшанування старих також виводилося на рівень культових обов'язків. Дорослі діти повинні були допомагати батькам матеріально, забезпечувати моральну підтримку, а коли прийде час смерті – гідно поховати їх [15, с. 121]. Опіка над старими була закріплена в державних законах, які відповідали духу Маат – божественному порядку, розуму та справедливості [16, с. 377-378]. Додаткову мотивацію догляду за старими створював інститут заповіту. Право наслідування отримував той спадкоємець, який брав на себе обов'язок опіки над господарем майна [16, с. 430]. Старі одинаки мали право на державну підтримку, наприклад, літні військові розраховували на почесні посади в храмах чи на отримання ділянок землі в провінціях. Представники знаті були зобов'язані матеріально забезпечувати старих служників. Так само, як фараон виділяв чималі кошти на догляд за старими царедворцями-«імаху», багатії та чиновники, правителі міст та провінцій піклувалися про своїх літніх слуг, надаючи їм на схилі років їжу, притулок та гарантії гідного поховання [17, с. 384-386]. Кидання напризволяще старих розцінювалось як порушення божественного закону Маат, діяння, яке має бути суворо покараним.

Давні іранці також усвідомлювали необхідність родинного, громадського, державного та культового піклування про знесилених старих. Літні люди в зороастрійській спільноті користувалися загальною повагою, а Ахеменідська держава підтримувала інститут опікувства на законодавчому рівні. Згідно з настановами зі священних зороастрійських книг, усиновлення сиріт, які з часом могли б піклуватися про своїх прийомних батьків, вважалося великою чеснотою, а самотність розцінювалась як одне з найбільших нещасть. Як ідеться в одному з канонічних текстів, старий, у якого немає ані сина, ані родичів, викликає велике співчуття [18, с. 104]. Такий літній одинак отримував дієву допомогу від всієї зороастрійської общини.

У *традиційному Китаї* спостерігалось дуже поважливе ставлення до старих осіб, що пояснюється надзвичайною популярністю вчення Конфуція (VI–V ст.ст. до н. е.) та розповсюдженням етичних канонів даосизму. Релігійний обов'язок кожного полягав у тому, щоб задовольнити та забезпечити представників старшого покоління всім найкращим. Жертовність по відношенню до батьків вважалася нормою моралі, була піднесена до рангу вищої благодаті та чесноти. Згідно з правилом сяо, сформульованим Конфуцієм у трактаті «Лунь юй» («Бесіди і судження») [19], діти зобов'язані все життя піклуватися про батьків, прислужувати, годувати та догоджати їм, жертвувати всим заради їх блага та здоров'я, поважати за будь-яких обставин, бути терплячими до батьківських недовік. У часи перетворення конфуціанства на державну доктрину (II ст. до н. е. – III ст. н. е.), норми сяо отримали не лише ідеологічну, але й законодавчу підтримку: дії всупереч волі батьків та старших призводили до жорсткого покарання. Ієрархічні відносини в родині обумовлювали граничний авторитаризм патріархів, що цілком відповідало духовному заповіту Конфуція: «Якщо бачиш, що твої бажання їм (батькам) не до вподоби, все одно виявляй шанобливість, не супереч батьківській волі» [19, с. 317]

У даосизмі вираження поваги до старших та піклування про старих було однією з провідних тем так званих «благих книг» (шань шу). Вони популяризували ідею ієрархічного послуху та пояснювали причини і земного, і небесного покарання у разі його порушення [20, с. 237]. Іншим прикладом сакралізації шанобливого ставлення до старих є «Таблиця заслуг та провин» («Гунго ге»), авторство якої приписують даоському патріарху Люй Дунбіню (VII–IX ст. н.е.). «Таблиця» постає як перелік різноманітних учинків з їх оцінкою: «Добра поведінка та робота, щоб задовольнити своїх батьків – одна заслуга на день... від'їзд із домівки, де покинуті літні батьки, – десять гріхів» [цит. за 21, с. 239].

У *традиційній Японії* утримання старих та піклування про них розцінювалось як релігійний обов'язок, виконання якого контролювалось з боку обожненої імператорської влади. Вже в «Секу Ніхонгі» (історичному трактаті VII–VIII ст. ст. н. е.) ідеться про те, що недієздатні старі мають отримувати матеріальну допомогу у вигляді їжі, грошей та подарунків, а повага до старших є головним обов'язком японця [22, с. 22-23]. Починаючи з періоду Нара (710-794 рр.), коли запозичення китайсько-конфуціанських традицій відбувалось дуже інтенсивно, роздача милостині народу, в тому числі й допомога літнім, розцінювалась як жертвоприношення імператора. Народ зі своїми старійшинами та духами-покровителями (камі) сприймався як стихія, чия могутність

дорівнювалась до природної. Тому ритуали, за допомогою яких мікадо намагалися гармонізувати стихії та нейтралізувати наслідки природних катаклізмів, обов'язково включали задобрювання осіб літнього віку та старійшин [22, с. 71-72, 329].

Піететне ставлення до старих носило абсолютний характер. У токугавській Японії (1603-1868 рр.) задля демографічного контролю активно практикували інфантоцид (до 80 тис. немовлят на рік), хоча на утримання непрацездатних старих витрачалися величезні ресурси. При цьому держава стежила за виконанням норм конфуціанської моралі, акцентуючи увагу молоді на непорушності вшанування старших за віком та соціальним станом. Така ситуація докорінно змінюється лише у другій половині XIX ст., у період проведення реформ імператора Мейдзі. Старих в Японії продовжували вшановувати, але доглядати їх зобов'язували виключно родину [23, с. 37-40]. Тоді повсюдно, навіть у містах, почали впроваджувати традиції японської сільської общини, в якій глава родини виховував старшого сина як головного спадкоємця та майбутнього опікуна. Внаслідок побутування цієї традиції в бездітних родинах була поширена практика всиновлення: тривалий історичний період держава конфіскувала власність, яка залишилася без спадкоємця [24, с. 47-50].

В *індійській культурі* ставлення до старих зумовлено давніми релігійними традиціями індуїзму та буддизму. Піклування про літніх батьків вважалось священним обов'язком індуїстів, однією з головних складових дхарми. Канонічний текст «Закони Ману» (II ст. до н. е.) наголошував на повазі до старших: «Треба завжди робити батькам приємне, а також учителю, – бо... слухняність перед ними вважається вищим аскетичним подвигом» [25, с. 77]. Окремо в «Законах Ману» обумовлювалося становище літньої матері, яка все життя перебуває під опікою родини: «...якщо в дитинстві жінку захищає батько, в молодості – чоловік, то в старості про неї повинен дбати син» [25, с. 339]. Представники влади також допомагали літнім особам, особливо у випадках неврожаїв та природних катаклізмів. Індуїстські храми опікувалися долею самотніх старих, зокрема, вдів, які після смерті чоловіка, якщо не здійснювали ритуального самогубства саті (самоспалення на вогнищі), опинялися в маргінальному становищі та позбавлялися родинного піклування. Ї донині наприкінці життя самотні жінки збираються у так званих «вдовиних містах», де стають служницями індуїстських храмів [26, с. 57-58, 395].

Буддисти також завжди вважали піклування про старих батьків нормою релігійної моралі. Якщо буддист не йшов у монахи та залишався у соціальному світі, він був зобов'язаний підтримувати своїх літніх родичів і на матеріальному, і на духовному рівнях. У цілому, для традиційної індійської культури більш характерне родинне та храмове піклування про літніх людей. Перші факти державного патронату недієздатних старих припадають на добу англійської колонізації Індії (XIX ст.). Тоді за допомогою уряду при християнських місіях було відкрито будинки престарілих для англоіндійців – представників мішаних шлюбів [27, с. 1]. До цього часу старі доживали життя в родинах, храмах або, якщо це були чоловіки вищих каст, в усамітненні.

У *Стародавній Греції* літні люди в недієздатному стані повинні були покладатися на своїх дітей або інших членів родини. Один із прийнятих в Афінах законів вимагав обов'язкового піклування про старих батьків. Тих, хто нехтував своїм синівським обов'язком, карали втратою громадянства, найсуворішим після страти покаранням для афінян. Таке ставлення було зумовлено тим, що в Давній Греції особи батьків сакралізувалися, турбота про них вважалася релігійною чеснотою. Платон у своїх «Законах» писав так: «Старі батько чи матір повинні вшановуватися не менше, ніж кумири богів; прокляття батьків скоріше досягне слуху богів, аніж будь-яке інше, так само і благословення; сам бог радіє пошані, яку діти та онуки виказують своїм батькам та дідам» [28, с. 465].

На ідеї вшанування старих та старших було побудоване виховання молоді та загальна державна ідеологія. Один з епігонів Аристотеля в трактаті «Оповіді про дива» описував повчальну історію про те, як божество вогню пощадило чемних синів. Під час виверження вулкану розпечений потік лави обминув тих молодих людей, які взяли на плечі своїх літніх батьків, намагаючись їх урятувати [29, с. 249]. Піклування про старих батьків вимагало релігійної жертвовності від їхніх нащадків. Проте й батьки повинні були виконати свої обов'язки щодо виховання дітей. Згідно із законами Солона, отець, який не навчив свого сина ремеслу, не мав права розраховувати на підтримку в старості [30, с. 191]. Реформи Солона також передбачали матеріальне забезпечення всіх літніх громадян, які покалічилися на війні. Пізніше було запроваджене й державне піклування про всіх недієздатних осіб.

Римська античність виробила свої традиції лікування, догляду та піклування за старими. Уклад римської родини передбачав абсолютне панування патріархальних стосунків: повну громадянську правоздатність мали лише чоловіки, влада яких поширювалася на всіх членів сім'ї – жінку, дітей, літніх батьків. Віковим порогом старості, згідно з Доміцієм Ульпіаном, вважалось 70-річчя: після цього ювілею чоловік позбавлявся опікунських обов'язків, стаючи натомість об'єктом сімейної допомоги [31]. Римська держава, у свою чергу, опікувалася старими воїнами та службовцями, яким призначала довічну пенсію. Окрім того, ветерани мали право на частку воєнних трофеїв, а також ставали власниками конфіскованих або вільних ділянок на завойованих територіях. Система опіки стосувалася тільки вільних членів суспільства: вони отримували грошову допомогу, мали можливість переселитися у провінцію, де забезпечувалися підйомними. Під час громадських подій та свят малозабезпеченим роздавали їжу, а також жетони на отримання цінних речей. Водночас до непрацездатних представників нижчих верств ставилися як до тягара. Наприклад, Катон писав, що треба позбавлятися старих рабів, хоча згодом убивство літнього чи хворого раба стало розцінюватись як карний злочин [32, с. 275].

Державна філантропія в Давньому Римі набула організованого характеру, що призвело до створення правової бази. Римське право містило цілий ряд законів, які прописували порядок опікування, всиновлення, наслідування тощо. Це ефективно регулювало стосунки представників старшого та молодшого поколінь. З поступовим ослабленням родових зв'язків, які передбачали лише родинну опіку над недієздатними особами, римське законодавство розробило механізм індивідуального та державного піклування: доглядати та наслідувати майно літніх осіб могли не лише їх кровні родичі; якщо ніхто не хотів опікуватися долею самотнього старого, цю функцію виконували представники місцевої влади. Таким чином, базована на релігійному світогляді система піклування про старих членів родини отримала в Давньому Римі законодавче підкріплення. Принципи державної опіки над недієздатними членами суспільства, як і загалом традиції римського права, вплинули на подальше становлення європейської системи соціального піклування.

Іудейська традиція розцінювала піклування про батьків та старих як одну з базових ідей віровчення. В часи існування давньоєврейської держави в ієрусалимських храмах малозабезпечені особи, в тому числі й старі, отримували дієву матеріальну допомогу. Проте ідеальним вважався родинний догляд за літніми батьками, коли старенькі доживають у своєму будинку. Якщо літня особа не мала родичів, турбуватися про неї повинна була іудейська община. Піклування про старих і донині входить у звід правил, що врегульовують обов'язкову для кожного віруючого благодійність – цдаку (з іврити «справедливість», «чесність»). Цдака розцінюється як посередництво між Богом і нужденними людьми, як допомога, що має бути анонімною, безкорисливою та регулярною. Одним із обов'язкових видів цдаки були пожертвування для старих, яким збирали їжу, одяг, ліки. Цим займались уповноважені громадою особи, чия діяльність теж була волонтерською [33, с. 182, 233].

Іудаїзм вбачає завдання родичів та близьких у тому, щоб зробити життя стареньких найбільш повноцінним. Коли через ослаблення сил і зростаючу соціальну ізоляцію літня людина відчуває себе самотньою, це символізує передчасну смерть, у якій винне оточення. З іншого боку, той, хто потребує піклування по старості, за станом здоров'я або з-за непрацездатності, але не бажає прийняти допомогу, сам винен у власних бідах, оскільки впадає у гріх гордині. В ідеалі, між старими, їхніми родичами та членами іудейської спільноти створюються гармонійні стосунки: діди за потреби смиренно приймають допомогу, проте, якщо вони прагнуть до самообслуговування та корисної роботи, близькі люди створюють усі належні умови для цього.

У *мусульманських країнах* склалася традиція шанобливого ставлення до старих людей. У своєму віровченні, етиці та законодавстві іслам закріплює патріархальні сімейні відносини. Обов'язок піклування про батьків розглядається в Корані (17:23, 24) як один із найголовніших: «Наказав вам Господь ваш не поклонятися нікому, крім Нього, а також ставитися якнайкраще до батьків. І коли хтось із них – чи вони обоє – досягне старості, то не говори їм: «Фе!»», не гримай на них і говори їм тільки гідні слова» [34, с. 415]. За словами Пророка, буде принижений той, хто відмовляється доглядати батьків, коли вони зістарилися, – він зійде в пекло [35, с. 15].

Традиційна мусульманська родина є багатодітною та складається з представників різних поколінь. Вважалось, що дорослі діти не повинні відокремлюватися від батьків, мають жити разом із ними та опікати їх у старості. Згідно з віровченням ісламу, від літніх батьків родинну оселю наповнює барракат (небесний дар, благословення Всевишнього): задоволені та радісні старі

роблять життя спокійним та сповненим благодаті. У арабів-мусульман і донині немає будинків для утримання осіб сенильного віку (хоспісів), оскільки літні люди, як правило, мешкають разом із родиною до смерті [36, с. 101]. Самотніх старих доглядають родичі, сусіди або інші члени умми. Згідно з нормами шаріату, той, хто має змогу, повинен дбати про старців, які не мають опікунів та коштів для існування. Традиції соціального захисту поширюються не тільки на старих мусульман. Пророк учив, що праведний повинен поважати батьків навіть тоді, коли вони не є мусульманами. Історія оповідає й про те, як праведний халіф Омар ібн аль-Хаттаб призначив пенсію всім літнім євреям, які мешкали в його халіфаті [37, с. 140; 146-150]. Отже, згідно з нормами мусульманської моралі та права, гідного піклування заслуговує кожна літня людина незалежно від її віросповідання.

Висновки. Форми підтримки літніх людей залежать від конкретних історичних умов. Вони коріняться в первісно-релігійних віруваннях, зокрема, культурі предків, та набувають розвитку в період виникнення архаїчних держав, де було вперше законодавчо закріплено общинні та родові форми підтримки літніх людей. У більшості традиційних культур діти були зобов'язані піклуватися про старіючих батьків та самотніх старих, а неповага до літніх людей розцінювалась як карний злочин, що порушує норми суспільної та релігійної моралі. Протягом усього культурно-історичного розвитку людства в тій чи іншій формі спостерігається релігійна мотивація, яка спонукає утримувати недієздатних батьків та самотніх літніх членів спільноти: 1) обов'язки піклування про старих та старших є догмами релігійної моралі; 2) літні особи є зберігачами сакральних знань, мудрості, досвіду і традицій, які переймає молодше покоління; 3) оскільки старі постають джерелом божественної благодаті та символом трансцендентного світу, піклування про них поліпшує стосунки віруючого з вищими силами.

Отже, багатівкові традиції опіки над літніми людьми мають свої базові морально-релігійні цінності й апробовані практики, які варті подальшого осмислення й актуалізації. Врахування тисячорічного досвіду взаємодії зі старіючими членами суспільства сприятиме вибору адекватних культурних стратегій щодо вирішення сучасних соціально-геронтологічних проблем. Духовна (пасторська) допомога має бути важливим компонентом соціальної роботи зі старіючими особами.

Література

1. Simmons, L. W. The role of the aged in primitive society. – Yale University Press, 1945. – 317 p.
2. Parkin, T. Old Age in the Roman World: A Cultural and Social History. – Baltimore-London: JHU Press, 2003. – 495 p.
3. Cokayne, K. Experiencing Old Age in Ancient Rome. – London: Routledge, 2013. – 256 p.
4. Thane, P. A History of Old Age. – London: Thames & Hudson, 2005. – 320 p.
5. Смолькин, А. А. Исторические трансформации социального статуса старости / А. А. Смолькин // Клиническая геронтология. – 2007. – Том 13. – №3. – С. 29-33.
6. Тернбул, К. М. Человек в Африке / К. М. Тернбул. – М.: Наука, 1981. – 252 с.
7. Ангелова, А. О. Світоглядно-релігійні причини ритуального вбивства старих / А. О. Ангелова // Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences, IV (13), Is.: 82. – Budapest, 2016. – P. 18-22.
8. Янковская, Н. В. Оптовая торговля древней Передней Азии до возникновения империй / Н. В. Янковская // Вестник древней истории. – 1985. – № 3. – С. 3-8.
9. Дандамаев, М. А. Распад государственного хозяйства и процессы приватизации в древней Месопотамии / М. А. Дандамаев // Вестник древней истории. – 2002. – №4. – С. 3-22.
10. Дьяконов, И. М. «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы» и «империи». Проблемы типологии / И. М. Дьяконов, В. А. Якобсон // Вестник древней истории. – 1982. – № 2. – С. 3-16.
11. Мирзоев, М. Н. О рабстве в касситской Вавилонии / М. Н. Мирзоев // Вестник древней истории. – 1988. – № 4. – С. 219-234.
12. Юсифов, Ю. Б. Договор о братстве в Эламе / Ю. Б. Юсифов // Вестник др. истории. – 1966. – №4. – С. 3-16.
13. Антонова, Е. В. К исследованию семантики антропофорных статуэток первобытных земледельцев / Е. В. Антонова // Вестник древней истории. – 1987. – №4. – С. 49-69.
14. Козырева, Н. В. Спор из-за наследства жрицы из старовавилонского города Ларса / Н. В. Козырева // Вестник древней истории. – 1982. – № 2. – С. 101-106.
15. Темерев, А. Н. Положение незамужней женщины в позднем Египте / А. Н. Темерев // Вестник древней истории. – 2004. – №3. – С. 107-125.
16. Томсинов, В. А. Государство и право Древнего Египта / В. А. Томсинов. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2011. – 512 с.
17. Монте, П. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов / Пьер Монте; [пер. с фр. Ф. Л. Мендельсона]. – М.: Молодая гвардия, 2000. – 465 с.
18. Зороастрийские тексты; [ред. О. М. Чунакова]. – М.: «Восточная литература» РАН, 1997. – 352 с.
19. Переломов, Л. С. Конфуций. «Лунь юй» [пер. с кит.] / Л. С. Переломов. – М.: «Восточная литература» РАН, 1998. – 588 с.
20. Торчинов, Е. А. Даосизм. Опыт историко-религиоведческого описания / Е. А. Торчинов. – СПб.: «Андреев и сыновья», 1993. – 310 с.

21. Духовная культура Китая: в 5 т.; [гл. ред. М. Л. Титаренко]. – М. : Вост. лит., 2006. – Т. 2: Мифология. Религия. – 2007. – 869 с.
22. Мещеряков, А. Н. Политическая культура древней Японии / А. Н. Мещеряков. – М. : Рос. гос. гум. ун-т, 2005. – 367 с. – (Orientalia et Classica).
23. Мещеряков, А. Н. Модернизация японского тела: от патернализации к национализации / А. Н. Мещеряков // История и культура традиционной Японии, 4. – М. : Наталис, 2011. – (Orientalia et Classica). – С. 34-48.
24. Овчинников, В. В. Ветка сакуры / В. В. Овчинников. – М. : «Молодая гвардия», 1971. – 224 с.
25. Законы Ману; [пер. С. Д. Эльмановича]. – М. : Эксмо-Пресс, 2002. – 496 с. – (Антология мудрости).
26. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: словарь; [ред. М. Ф. Альбедиль]. – М. : Республика, 1996. – 576 с.
27. Глушкова, И. К. «Возраст случился»: модель и антимодель индийской старости [Электронный ресурс] / И. К. Глушкова // Отечественные записки. – 2005. – №3(23). – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/?numid=24&article=1079>
28. Платон. Сочинения в 4-х т. Т. 2 / Платон; [общ. ред. А. Ф. Лосев и В. Ф. Асмус; пер. с древнегреч.] – СПб. : С.-Пб. ун-т, изд-во О. Абышко, 2007. – 626 с.
29. Псевдо-Аристотель. Рассказы о диковинах / Псевдо-Аристотель; [пер. Н. А. Поздняковой] // Вестник древней истории. – 1987. – №4. – С. 229-253.
30. Лурье, С. Я. История Греции / С. Я. Лурье. – СПб. : Издательство С.-Петербургского ун-та, 1993. – 680 с.
31. Домиций Ульпиан. Об обязанностях проконсула / Домиций Ульпиан; [пер. А. Л. Смышляева] // Вестник древней истории. – 1985. – № 4. – С. 221-233.
32. Сергеев, М. Е. Жизнь Древнего Рима / М. Е. Сергеев. – М.-Л. : Наука, 1964. – 336 с.
33. Джонсон, П. Популярная история евреев / Пол Джонсон; [пер. с англ. И. Л. Зотов]. – М. : Вече, 2000. – 672 с.
34. Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою; [пер. з араб. М. Якубовича]. – Центр ім. Короля Фагда з друку Преславного Сувою, 2012. – 985 с. URL: <http://www.islamhouse.com/p/412672>
35. Ал-Бухари. Хадиси Пророка о достойном поведении / Муххамад ибн Исмаил Ал-Бухари; [пер. И. Зарипова]. – М. : Диля, 2009. – 544 с.
36. Бибикина, О. П. Арабы: историко-этнографические очерки / О. П. Бибикина. – М. : АСТ, Хранитель, 2008. – 448 с. – («Историческая библиотека»).
37. Большаков, О. Г. История Халифата в 4-х т. Т. 2.: Эпохи великих завоеваний (633-656) / О. Г. Большаков. – М. : «Восточная литература» РАН, 2000. – 294 с.

Reference

1. Simmons, L. W. (1945). *The role of the aged in primitive society*. Yale University Press [in English].
2. Parkin, T. (2003). *Old Age in the Roman World: A Cultural and Social History*. Baltimore-London: JHU Press [in English].
3. Cokayne, K. (2013). *Experiencing Old Age in Ancient Rome*. London: Routledge [in English].
4. Thane P. A. (2005). *History of Old Age*. London: Thames & Hudson [in English].
5. Smolkin, A. A. (2007). Istoricheskiye transformatsii sotsialnogo statusa starosti [Historical transformations of the social status of old age]. *Klinicheskaya gerontologiya – Clinical gerontology*, 13(3), 29-33 [in Ukrainian].
6. Termbul, K. M. (1981). *Chelovek v Afrike [Man in Africa]*. Moscow: Nauka [in Russian].
7. Angelova, A. O. (2016). Svitohliadno-relihiini prychny rytualnoho vbyvstva starykh [Worldview and religious causes of the ritual murder of the old]. *Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences*, IV(13), 18-22 [in Ukrainian].
8. Yankovskaya, N. V. (1985). Optovaya trgovlya drevney Peredney Azii do vzniknoveniya imperiy [Wholesale trade of Ancient Asia before the emergence of empires]. *Vestnik drevney istorii – Herald of Ancient History*, 3, 3-8 [in Russian].
9. Dandamayev, M. A. (2002). Raspad gosudarstvennogo khozyaystva i protsessy privatizatsii v drevney Mesopotamii [The disintegration of the state economy and the privatization processes in Ancient Mesopotamia]. *Vestnik drevney istorii – Herald of Ancient History*, 4, 3-22 [in Russian].
10. Dyakonov, I. M., Iakobson, V. A. (1982). «Nomovyye gosudarstva», «territorialnyye tsarstva», «polis» i «imperii». Problemy tipologii [«Nomos states», «territorial kingdoms», «polis» and «empire». Problems of Typology]. *Vestnik drevney istorii – Herald of Ancient History*, 2, 3-16 [in Russian].
11. Mirzoyev, M. N. (1988). O rabstve v kassitskoy Vavilonii [About slavery in the Kassite Babylonia]. *Vestnik drevney istorii – Herald of Ancient History*, 4, 219-234 [in Russian].
12. Yusifov, Y. B. (1966). Dogovor o bratstve v Elame. [The Treaty of Brotherhood in Elam]. *Vestnik drevney istorii – Herald of Ancient History*, 4, 3-16 [in Russian].
13. Antonova, Ye. V. (1987). K issledovaniyu semantiki antropofornykh statuetok pervobytnykh zemledeltsev [To the study of the semantics of anthropomorphic figurines of primitive farmers]. *Vestnik drevney istorii – Herald of Ancient History*, 4, 49-69 [in Russian].
14. Kozyreva, N. V. (1982). Spor iz-za nasledstva zhritsy iz starovavilonskogo goroda Larsa. [The dispute over the inheritance of the priestess from the old Babylonian town Lars]. *Vestnik drevney istorii – Herald of Ancient History*, 2, 101-106 [in Russian].
15. Temerev, A. N. (2004). Polozheniye nezamuzhney zhenshchiny v pozdnem Yegipte. [Position of an unmarried woman in late Egypt]. *Vestnik drevney istorii – Herald of Ancient History*, 3, 107-125 [in Russian].
16. Tomsinov, V. A. (2011). *Gosudarstvo i pravo Drevnego Yegipta [State and Law of Ancient Egypt]*. Moscow: IKD «Zertsalo-M» [in Russian].
17. Monte, P. (2000). *Povsednevnyaya zhizn yegiptyan vo vremena velikikh faraonov [Daily life of the Egyptians in the time of the great pharaohs]*. Moscow: Molodaya gvardiya [in Russian].
18. Chunakova, O. M. (Ed.). (1997). *Zoroastriyskiye teksty [Zoroastrian texts]*. Moscow: «Vostochnaya literatura» RAN [in Russian].
19. Perelomov, L. S. (1998). *Konfutsiy. «Lun yuy» [Confucius. «Lun Yu»]*. Moscow: «Vostochnaya literatura» RAN [in Russian].

20. Torchinov, Ye. A. (1993). *Daosizm. Opyt istoriko-religiovedcheskogo opisaniya. [Taosism. Experience of historical and religious description]*. Saint Petersburg: «Andreyev i synovya» [in Russian].
21. Titarenko, M. L. (2007). *Dukhovnaya kultura Kitaya [The spiritual culture of China]*. (Vols. 2). Moscow: Vost. lit. [in Russian].
22. Meshcheryakov, A. N. (2005). *Politicheskaya kultura drevney Yaponii [Political culture of ancient Japan]*. Moscow: Ros. gos. gum. un-t [in Russian].
23. Meshcheryakov, A. N. (2011). *Modernizatsiya yaponskogo tela: ot paternalizatsii k natsionalizatsii [Modernization of the Japanese body: from paternalization to nationalization]*. *Istoriya i kultura traditsionnoy Yaponii – History and culture of traditional Japan*, 4, 34-48 [in Russian].
24. Ovchinnikov, V. V. (1971). *Vetka sakury. [Sakura branch]*. Moscow: «Molodaya gvardiya» [in Russian].
25. Elmanovich, S. D. (2002). *Zakony Manu [Laws of Manu]*. Moscow: Eksmo-Press [in Russian].
26. *Induizm. Dzhaynizm. Sikhizm: slovar. [Hinduism. Jainism. Sikhism: a dictionary]*. (1996). Moscow: Respublika [in Russian].
27. Glushkova, I. K. (2005). «Voзраст sluchilsya»: model i antimodel indiyaskoy starosti ["Age happened": a model and anti-model of Indian old age]. *Otechestvennyye zapiski – Domestic notes*, 3(23). Retrieved from <http://www.strana-oz.ru/?numid=24&article=1079> [in Russian].
28. Losev, A. F., Asmus, V. F. (Eds.). (2007). *Platon. Sochineniya v 4-kh t. [Plato. Works in 4 volumes]*. (Vols. 2). Saint Petersburg: Saint Petersburg un-t, izd-vo O. Abyshko [in Russian].
29. Pseudo-Aristotel. *Rasskazy o dikovinakh [Pseudo-Aristotle. Stories about wonders]*. (1987). (N. A. Pozdnyakova, Trans). *Vestnik drevney istorii – Herald of Ancient History*, 4, 229-253 [in Russian].
30. Lurie, S. Ya. (1993). *Istoriya Gretsii [History of Greece]*. Saint Petersburg: Izdatelstvo S.-Peterburgskogo un-ta [in Russian].
31. Domitsiy, U. (1985). *Ob obyazannostyakh prokonsula. [About the duties of the proconsul]*. (A. L. Smyshliaev, Trans.). *Vestnik drevney istorii – Herald of Ancient History*, 4, 221-233 [in Russian].
32. Sergeyenko, M. Y. (1964). *Zhizn Drevnego Rima [The life of Ancient Rome]*. Moscow-Leningrad: Nauka [in Russian].
33. Dzhonson, P. (2000). *Populyarnaya istoriya yevreyev [A popular Jewish story]*. Moscow: Veche c
34. *Preslavnyi Koran. Pereklad smysliv ukrainskoiu movoiu [34. The glorious Koran. Translation of meanings in Ukrainian]*. (2012). (M. Yakubovych, Trans.). Retrieved from <http://www.islamhouse.com/p/412672> [in Ukrainian].
35. Al-Bukhari, M. I. (2009). *Khadisy Proroka o dostoynom povedenii [Hadiths of the Prophet about worthy behavior]*. Moscow: Dilya [in Russian].
36. Bibikova, O. P. (2008). *Araby: istoriko-etnograficheskiye ocherki. [Arabs: historical and ethnographic essays]*. Moscow: AST, Khranitel [in Russian].
37. Bolshakov, O. G. (2000). *Istoriya Khalifata. T. 2: Epokhi velikikh zavoyevaniy [The history of the Caliphate. Vols. 2. Epochs of great conquests]*. (pp. 633-656). Moscow: «Vostochnaya literatura» RAN [in Russian].

Надійшла 21.09.2017

Бібліографічний опис для цитування :

Ангелова, А. О. Релігійний характер опіки над літніми людьми в архаїчній та традиційній культурах / А. О. Ангелова // Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія. – 2017. – № 2 (10). – С. 7-15.